

Володимир Моренець

ЛІТЕРАТУРА ТА ІДЕОЛОГІЯ

Впродовж усіх радянських десятиліть «комуністична» спрямованість літератури постулювалася як наріжний камінь соціалістичного мистецтва, відступ від якого карався якнайжорстокіше і водномить. Що тут було обговорювати? «Партійна організація і партійна література», – якщо раптом хтось не знав чи, не приведи, вже забув. В історичному епіцентрі розпаду радянської тюрми народів – на зламі 90-х – слово «ідеологія» стало яскраво лайливим, відтак говорити про неї у зв'язку з явищами мистецтва випадало тільки в негативному сенсі (це, мовляв, «ідеологія», мистецтва тут шукати годі).

За чверть століття цілковитої свободи (і в плані творення, і в плані переживання/рецепції творів літературного мистецтва) ця свобода, часто відмічена печаттю розгубленості і дитячої безпорадності, обважніла усіма проблемами, зумовленими триванням стану *sancta simplicitas* за межами відпущеного йому природою дитячого віку. Доклалися до цього і геть позбавлені гуманітарної притомності перші десятиліття українського державотворення, зіперті на кримінал, злочин, українофобію, пограбунок, переступ і лжу, і чисті спекуляції припізнілої, зальотної, але потужної постмодерної свідомості, і загальна захитаність усіх ієрархій та інституцій, з множини яких граничні умови світоглядного суспільного зламу витримала, за Є. Головахою, тільки сім'я: не ота велика Тарасова, а мала приватна...

Хай там як, а під завершення другого десятиліття ХХІ віку ми стали свідками надзвичайно винахідливого, хвацького, цілеспрямованого використання концепту «безідеологічності»/«позаідеоло-

гічності», але не заради художнього безумства хоробрих і творчої ненаситі, а, хай це як печально, з метою підваження будь-яких основ української демократичної суспільності. Навіщо вам/нам мова, культура, історія, традиція, школа, візія національного майбутнього? Все те, що було і лишається чинним для Польщі, Франції, Греції... – не для тебе це, Україно! Безликість національно-державного самовираження навіть у світлі безумовної поліетнічності сучасних європейських націй, у тому числі й української, – нищівне знаряддя в руках усе ще дужої, хижої, смертоносної імперії.

Сьогодні, чого гріха таїти? – з імперської точки зору усе – ВСЕ, – що має ознаки українського національного, кореневого, свого є в очах імперії фашистським, злочинним, реакційним, зайвим, обтяжливим і в практиці, і в теорії. Таким воно транслюється Москвою у великий світ безліччю способів і каналів і як таке в імперській візії воно підлягає цілковитому винищенню. Країна, як липка обдерта зі своєї націокультурної ідентичності, брутално обікрадена з історії, культури, стоїть, сердега, гола-голісінька перед смердючою ордою з вербовою гілкою у руці і слухає брехні про московську князівну Анну Ярославну...

А історики? Ось уже й до шляхти дотяглися і із захватом з'ясовують, що, виявляється, не було у нас української шляхти... Ляхи були, волохи, угри, черкеси, пруси, серби... А українців серед них не було. А що точно такою ж поліетнічною спокревненістю, якщо копнути, мічена вся польська і чеська шляхта, вся французька та іспанська аристократія (не кажучи вже про російську, де єдиними слов'янами були хіба що українці Розумовські, Апостоли та Безбородьки...), яким це аж ніяк не заважає являти історичну функцію національної шляхти, **бути** цією національною шляхтою в історичній ретроспекції, так що ж тут вдієш? Української – не було...

Концепт «позаідеологічності» є нині смертельною зброєю ворога проти національно-державного світогляду в усіх його вираженнях і щодня виливається у підступні брехні про «об'єктивні інформаційні сюжети», «стандарти ВВС», про потребу подолання «мови ненависті» і тому подібну зловорожу маячню, яку переконливо розвіює наш (могилянський) Євген Дикий у своїх публікаціях, зокрема,

статті «Мова ненависті і кохання» [1]. Озирнітеся: як багато навколо «миротворців» у час війни України за своє право просто бути у визнаних міжнародним співтовариством кордонах?! І більшість із цих «миротворців» маскується шатами «позаідеологічності».

Себто настав час розважливо і неупереджено поглянути на художні явища під кутом зору їх очевидної – неочевидної, виявленої – евентуально наявної, свідомо сповідуваної автором – іманентно присутньої в його слові ідеологічності. І погляд цей підтверджує вже висловлене багатьма філософами (Е. Гуссерль, Ф. Ніцше, Р. Барт) твердження про практично недосяжний «нульовий рівень письма», себто про неможливість повністю звільнити висловлювання/текст від тих чи тих ідейних, а відтак й ідеологічних сенсів і обарвлень.

Адже навіть якщо сам текст є максимально нейтральним зі стримінням свого питомого ідеологічного начала до нуля, то вже спосіб його «збереження» (у вигляді мовчазного тексту чи звукового запису на носіях) таким не є. Погодьмося, є різниця, чи даний текст віднесений до «золотого фонду» людства і зберігається згідно з найвищими нормативами убезпечення духовних цінностей (спеціальні відділи рукописів, фонди, славетні національні сховища тощо), чи упоширений у безлічі різних дешевих версій і копій, що апріорі знецінює його в очах сучасника.

Сказане стосується «другої іпостасі» твору/образу, за К. Горановим, – «твору/образу-тексту», – книжки, запису, мовчазної одиниці бібліотечного опису. А що вже казати про третю іпостась – про «твір/образ-сприйняття», коли в дію з усією потужністю вступають такі «сторонні» щодо «тексту» чинники, як час/місце/спосіб і намір його проголошення/оприлюднення/тиражування/актуалізації; контекст цього проговорювання/прочитання/оприявлення; історико-культурний претекст такого акту... У цих могутніх залежностях, здавалося б, завершених автором смислів – невичерпна можливість вивищення одного тексту і забуття іншого, апологетичне упоширення в полі сучасності одних візців та цінностей і поганьблення інших – через зневагу, глумливе подання, пародіювання, кпину, зневагу, забуття тощо.

Так, на наших очах у 90-ті був розіграний постмодерний спектакль «інтелектуального спротиву» реципієнта ідеології: будь-які художні тексти, що мали найменшу ідеологічну спрямованість (а в той час такою, як правило, були антиімперськість, антиколоніальність, порахунки з радянськістю, українська ідентичність і незалежність), зневажливо відкидалися на маргінеси літературного масиву, а в кращому випадку – милостиво замовчувалися, хоча художню якість цих творів ніхто б не наважився поставити під сумнів (я кажу тут про поезію Миколи Вінграновського, Володимира Затуливітра, Леоніда Талалая, Дмитра Кременя, Тараса Федюка, прозу Василя Портяка, Володимира Діброви та ін.). Тогочасна вільна критика радо обговорювала будь-які маловправні дебюти, натомість «Крилом по землі» Л. Талалая 1996 р. або «Четвертий із триптиха» В. Затуливітра 2004 р. пройшли повз її зосереджену, вдумливу увагу.

Що вже казати про теорію?! Скажіть, у чому евристичність тези «Франко – не каменярь»: у тому, що він поет? Художник слова? Не пропагандист, а митець? Але ж авторка відповідної розвідки 1996 року не відкрила ці азбучні істини. Тоді в чому сіль? А сіль – у скоропостижному потрафлянні моді й запереченні складного, але сутнісного зв'язку художнього тексту з текстом дійсності та його ціннісною/аксіологічною орієнтацією. І наступні півтора десятиліття української (незалежної від ума) теорії літератури минають під постпохмільну мантру «текст, нічого крім тексту...». Аж доки війна і смерть не спишуть оце «нічого крім...» в архів.

На рвійних вітрах 90-х з виляском тріпотить свіжомальоване гасло «геть від ідеології!», тріпотить і веде за собою вагаги дев'яностників, невдовзі рішуче проріджені потребою хліба насущного, адже гонорари, як європейський автобан, скінчаться на кордоні з Україною (хто – в політику, хто – у бізнес... як писав прозрілий Тичина про свої 20-ті: «один – в любов, другий – у містику...»). Лишаться переважно ті, котрі вчасно схаменуться і збагнуть, що затята у своїй категоричності постмодерна вимога «позаідеологічності» *є новою ідеологією* і визискує собі нових і нових офір.

Фактично, це майже як і з формою: неможливо втекти від форми інакше, як в іншу форму. Так само з ідейним потенціалом твору та його практичним розгортанням в особистому словосвіті: зумисна комунікативна втеча з одного ідеологічного виміру неминуче означає входження в той чи той інший, а заклики позбутися ідеологічних акцентів насправді означають – «ваших акцентів». Це належить визнати з усією повнотою: текст (літературно-художній, публіцистичний, філософський) не може бути ідеологічно дистильованим, а тому широко постульоване нині гасло без- і позаідеологічності є **черговою ідеологемою**.

Літературний твір не може бути вільним від ідеологічного сенсу, тому що з огляду на природу мовного тексту («місця невизначеності», локутивна та іллокутивна мета тексту тощо) його власний сенс не є ані завершеним, ані предметним, ані наявним й існує виключно як семантична імовірність, конкретизація якої залежить від часу, місця, мети і світоглядних орієнтацій реципієнта. Як пише про це І. Фізер: «На рівні естетичної перцепції ніщо не заважає читачеві декодувати (конкретизувати) місця невизначеності згідно зі своєю уявою. Правильної естетичної конкретизації цих місць немає і не може бути, бо, як твердить Інгарден, “кожний літературний твір не готовий до остаточного окреслення в ньому представленого сюжету. Він постійно потребує подальших окреслень, яких за допомогою самого тексту ніяк не можна завершити”» [2, с. 111].

Себто, осмислюючи художній текст, ми завжди маємо справу з незавершеним духовно-інтелектуальним актом, частковим завершенням якого стаємо ми самі. Бо, зрештою, що є художній твір? Слідом за філософом ризикнемо ствердити, що це – лінгвістична структура, яка створює умови для особистісного витворення ментальних об'єктів тут і тепер. М. Мамардашвілі каже про це так: «Фактично всяке мистецтво є відтворення мистецтва і такої форми, завдяки якій – і тільки через неї – може статися подія мого досвіду, мого знання, мого розуміння, мого почуття або переживання» [3].

Художньо-філософські пошуки літератури 1990-х – 2010-х досить виразно засвідчили цей рух від поля ідей до поля «гри», де культивована у різний спосіб «гра» дуже скоро набула усіх

декретних ознак «must», і дверцята, за якими апетитно полискував халявний сир, – захопнулися. Байка про цілковиту екзистенційну самочинність авторського художнього стилю виявилася тим, чим вона завше насправді і була: одним зі способів заперечення/неприйняття даної соціально-історичної дійсності.

Якщо сьогодні в Україні обстоюють без- чи позаідеологічність тексту/повідомлення, то абсолютно однозначно заперечують українські визвольні змагання у версії ХХІ сторіччя і 23-ю, як кажуть українські історики, війну Росії проти України, яка має на меті знищення українства як етнокультурної самості й України як самостійної держави. Навряд чи потрібно доводити, що за таких обставин творення «виключно художніх цінностей» і позиція спостерігача *над битвою* насправді означає приєднання автора до тієї байдужої більшості, з мовчазної згоди якої завжди коїлися і кояться усі найжахливіші злочини на цій землі.

При цьому ми розуміємо стиль широко, як певну стійку сукупність поглядів, уподобань, уявлень, форм і значень, що дозволяють митцеві втілювати у своєму твориві власне відчуття і розуміння світу. Власне так, як його розуміє Мирослав Попович: «При цьому стиль – це не тільки мова, він має свою ідеологію, що не зводиться до чисто формальних прийомів хоча б тому, що знаковий матеріал у різних видах мистецтва дуже різний, і єдність стилю досягається на духовному рівні, на рівні смислів. Історія становлення стилю – це драматична історія боротьби на полі загальних світоглядних настанов, де в коло аргументів включалися і естетичні, і філософські, і політичні мотиви і де визнання досягалося далеко не одними лише художніми засобами» (курсив наш – В. М.) [4, с. 310].

З другого боку, ми краще за інших і так добре, як ніхто, знаємо культурні наслідки творення «ідеологічно витриманої» літератури/мистецтва, знаємо істинну ціну обмеження творчого пошуку певними політичними резонами, ідеями, знаємо результат убивчого тяжіння ідеології над естетикою. Увесь власне радянський спадок українського письменства від «Партія веде» П. Тичини до «Бригантини» О. Гончара (щоб не згадувати сонми мізерніших талантом літераторів на службі комуністичної влади) – це потверджений

історією летальний діагноз мистецтву, ангажованому у волю влади. Чи ми цього хочемо?! Звісно, ні. Гр. Грабович уже показував і національну романтику 50-60-х років як «ідеологічно перелицьований» (з протилежним ідеологічним знаком) варіант соціалістичного реалізму (студія «Велика література»), і теза ця до певної міри лишається чинною подосі. Такого мистецтва ми хочемо?..

Так, є різні вияви, форми і способи себеявлення ідеологічного в мовно-літературній тканині: про це ґрунтовно і ясно пише Тарас Лютий у своїй новій монографії, виданій у контексті нашого дослідження, – «Ідеологія: матриця ілюзій, дискурсів і влади» (у співавторстві з О. Ярошем) [5]. Так, є три головні типи бачення ідеології (дескриптивний, негативний, позитивний, – див. уміщену у цьому збірнику студію Тараса Лютого), «існує загальна тенденція виокремлювати критичну і нейтральну концепцію ідеології» [5]. Проте ось що цікаво: уся ця систематика починає працювати постфактум оприявлення художнього тексту в питомому йому соціально-історичному контексті. Себто – після свого особистісного звершення у часі, виключно, сказати б, рекурентно, коли ми досліджуємо уже побачений/прочитаний/соціально звершений мистецький факт.

А наперед? А в передбаченні, прогностично? А в прогностичному сенсі вся ця систематика мало що дає, а точніше – нічого не дає. Бо не можна судити про те, чого немає, а коли й буде, – то виключно як акт і процес здійснення отут (за конкретних тутешніх соціально-історичних обставин), і тепер (за ось саме такого морально-світоглядного стану суспільства). Так само, як неможливо наперед визначити і розписати, що буде совісним учинком, а що ним не буде (і відійде у вимір тієї чи тієї прагматики: див. М. Мамардашвілі, праця «Естетика мислення» [3]). Звідси, зрештою, можливість багатьох філософсько-естетичних інтерпретацій, незрідка – різноспрямованих (досить тут пригадати Дон Кіхота Сервантеса або долю прози А. Платонова в і за межами СРСР).

Сучасна філософська думка трактує текст (у тому числі літературний) як складну структуру, зумовлену не тільки принципами мовної організації (синтаксисом) і смислової єдності

(семантикою), а й мети і наміру (прагматики), і тому – не тільки текст... «У структуралістській лінгвістиці, – пише М. Попович, – є два і тільки два виміри – відношення між знаками і відношення між знаком і означуваним. Ці два відношення формують відповідно *синтаксис* і *семантику* та доповнюються в семіотиці Пірса третім – відношенням інтерпретатора до знаків, що являє собою предмет *прагматики*» [4, с. 75].

Іп्लокутивні смисли висловлювання/повідомлення зумовлюються наміром того, хто пише/говорить. Далі ставимо собі питання, чи кожне словесне твердження (байдуже, писане чи усне) справді обтяжене певним наміром, чи якась їх частина розквітає у світі «просто так», лише тому, що імярек уміє говорити/писати?

Спокійний розмисел і мудрі колеги підводять нас до думки, що, за винятком клінічних випадків (до яких, між іншим, слід віднести й графоманію) будь-яке висловлювання (усне чи письмове) обтяжене вагою мети або наміру, бо так чи так є *миследією*. Філософ пише про це ще пряміше: «будь-яке твердження є водночас розв'язанням інтелектуальної задачі, себто дією» [4, с. 151], а трохи далі читаємо: «Дія завжди мотивована. Йдеться як про свідому мотивацію, яку агент здатен пояснити собі та іншим, так і про мотивацію підсвідому або несвідому, неясну самому агенту» [4, с. 156].

Скажіть, чи можна у світлі цих переконливих тверджень сприймати концепт «без- або позаідеологічності» інакше, ніж потрібну комусь і вельми важливу ідеологему, яку сьогодні метрополія продовжує активно нав'язувати аморфному суспільству своєї колишньої колонії задля дедалі більшого посилення цієї аморфності, що унеможлиблює будь-яке самостояння і саморозвиток?!

Ми не будемо відмовлятися від вимог здорового глузду і сьогодні пристанемо саме на таке розуміння «позаідеологічності», а саму ідеологічну ваговитість тексту трактуватимемо як його неминучу напружену розгорнутість у полі певних цінностей, морально-етичних та світоглядних уявлень і автора, і читача. Під таким кутом зору питома ідея твору є свого роду «бозоном Гітса», що надає усій ментальній абстракції «маси» – себто надає нереальній структурі реального буття.

В цій нашій колективній праці читач знайде методологічне на-
світлення самого предмета (Т. Лютий), розвиток філософських уяв-
лень про нього (В. Єрмоленко) та погляди на його історичне побуту-
вання (В. Моренець); політичні обшири соціальної думки під кутом
зору провідних на сьогодні мотивів та ідеологій (М. Мінаков,
О. Пронкевич); історичну «заземленість» філософування як такого
у реальній тверді суспільного буття тут і тепер (І. Лисий); різні аспекти
обраної проблеми на матеріалі окремих літературних епізодів, про-
цесів або явищ (В. Агеєва, С. Іванюк, архієпископ Ігор Ісіченко, Л. Кі-
сельова, М. Лаюк, В. Моренець, В. Панченко, Р. Семків).

Позитивну особливість свого дослідження ми бачимо в тому,
що за нашим «круглим столом» забирають слово і фахівці-філософи,
і літературознавці, – це має своїм наслідком як теоретико-мето-
дологічне прояснення питання взаємодії літератури та ідеології,
так і конкретний естетичний та історико-літературний аналіз пока-
зових явищ літератури. І хоча ми усвідомлюємо гаразд усю дина-
мічну непохопність досліджуваного явища тонкої взаємодії есте-
тичного та світоглядного, однак можемо з упевненістю сказати, що
у підсумку виконаного дослідження розуміємо його повніше і глибо-
ше, ніж це мислила собі українська гуманітарна думка, виявлена
у публікаціях і полеміках останніх десятиліть.

.....

1. Дикий Євген. Мова ненависті і кохання [Електронний ресурс] / Євген Дикий // Обозреватель: сайт. Режим доступу: <https://www.obozrevatel.com/society/25768-mova-nenavisti-ta-kohannya.htm>
2. Фізер І. Філософія і література / І. Фізер. – К.: НаУКМА; Аграр Медіа Груп, 2012. – 217 с.
3. Мамардашвили М. Эстетика мышления. – М.: Московская школа политических исследований, 2000. – 416 с.
4. Попович М. Бути людиною / М. Попович. – Видання 3-є, пере-
роб. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2016. – 331 с.
5. Лютий Т. (у співавторстві з О. Ярошем). Ідеологія: матриця ілюзій,
дискурсів і влади / Т. Лютий. – К.: НаУКМА, 2016. – 200 с.